

"Qərbi Azərbaycanın daş yaddaşı" rubrikasında əzəli torpağımız olan Qərbi Azərbaycan ərazisindəki qalalarımızdan danışmaq istəyirik. O qalalardan ki, minillər boyu xalqımızın müdafiəsində müstəsna rol oynayıb, dosta qürur, düşməne göz dağı olub. Çox təəssüflər olsun ki, ermənilər Qərbi Azərbaycan ərazisində məskunlaşdırıldıqdan sonra və xüsusən də bolşevik dönmündə Azərbaycan türklərinin müxtəlif dövrlərdə tikdiyi qalalara da ermənilər əsassız iddia irəli sürüblər.

Bu gün Qərbi Azərbaycan qalaları Azərbaycan türklərinin izini, nişanəsini, səs-sədasını özündə ehtiva edir. Demişdik ki, daşın da yaddaşı olur, bizim izimiz o daşların yaddaşında qalıb yaşayır...

Qərbi Azərbaycanın qədim qalalarından biri Urud qalasıdır ki, Zəngəzurun (Qarakilsə rayonu) Urud kəndi yaxınlığında yerləşən tarixi türk qalasıdır. Hündür sıldırım qayanın üstündə yerləşən qala üç tərəfdən Bazarçay çayının dərin dərəsi, bir tərəfdən isə divarla əhatələnmişdir. Yerli azərbaycanlı əhali arasında qaladan çaya gizli yolun olması haqqında fikirlər vardır. Qala - qayanın aşağısında təxminən yarım kilometr uzanan böyük bir yaşayış məntəqəsinin qalıqları görünürdü.

Urud qalasının adı mənbələrdə 450 - ci il hadisələrindən bəhs edilərkən çəkilir. Qala 1104 - cü ildə Səlcuqlular, 1386 - cı ildə Əmir Teymur, 1407 - ci ildə Qara Yusif tərəfindən fəth edilib.

Urud qalası haqqında Sultan fərmanından çıxarış: "Bitlis hakimi Şərəf xan ilə Maku sancaqbəyisi Əvəz bəy Sultan məktub göndərmiş, bildirdilər ki, Naxçıvan əyanından Əmir Ziyaülmülkün övladlarından olan mövlana Məhəmməd bəd əməlli qızılbaşlardan üz döndərmiş, öz adamları ilə gəlib Urud qalasına yerləşmişdir. Urud qalasında olduğu müddət ərzində qızılbaşlarla dəfələrlə vuruşmuş və onları məhv etmişdir. Qalanın hakimi Urud qalasını zəbt etmək məqsədilə üzərinə hücum etmişdirsə də, döyüşləri uduzub geri çəkilməmişdir. Urud qalasını lazımcınca müdafiə etmiş mövlana Məhəmməd sultan üçün də böyük xidmətlər göstərmişdir. Deyilənləri nəzərə alaraq, mövlana Məhəmmədə məxsus və Naxçıvanın Cəhrik, Qıvrıq adlı kəndlərdən və Türküt adlı məzrədən ibarət övlad vəqfinin yenə də onun istifadəsində qalması üçün Sultandan xahiş olunmuş, Sultanın cümadüləvvəl ayı 995-ci il tarixində bu barədə fərmanı (əmir-şərif) verilməmişdir".

Bildirək ki, Urud qalası barədə Əziz Ələkbərlinin araşdırmalarında, Musa Urudun publisistik yazılarında geniş bəhs olunur.

Qərbi Azərbaycanın qalalarından biri də Teyşəba qalasıdır ki, bu barədə İ.Şopenin əsərlərində məlumat verilir.

Teyşəba qalası Göyçə mahalının Aşağı Qaranlıq rayonunun Kolagirən kəndi kənarında e.ə.VIII əsrin ikinci yarısına aid qədim qaladır. Göyçə gölünün sahilində təpə üstündə yerləşən bu qala həmin bölgədə Urartu çarı Sardurinin oğlu Rusanın tik-

fəvi müharibəsi zamanı dağıdılan qala divarlarını 1582-1583-cü illərdə Osmanlı sərkərdəsi Fərhad paşa daha da möhkəmləndirir.

Çuxursəəd ərazisində üç qala olmuşdur. Onlardan biri

bəti Səfəvi-Osmanlı müharibəsi (1623-1639) gedişində türk qoşunları İrəvan qalasını almışlar. İrəvan qalası 1604-cü ildə Səfəvi-Osmanlı müharibəsi (1603-1612) zamanı I Şah Abbas tərəfindən tutul-

müqavimətini qıra bilməmişdi. Qala 1827-ci ilin 1 oktyabrında Çar Rusiyasının İvan Paskeviçin rəhbərlik etdiyi qoşunu tərəfindən işğal edilmiş, bundan sonra qala daxilində ermənilərin yerləşdirilməsi və

Qərbi Azərbaycan qalaları - Urud, Sərdarabad...

dirtdiyi iki qədim qaladan biridir (digəri Göyçə mahalının Kəver rayonundadır). Qalanın xarabalıqlarının yerində qaya üstündə mixi yazılar aşkar edilmişdir. İri qaya daşlarından hörülmüş divar və künc qüllələrinin qalıqları qalmaqdadır. Ərazidən çoxlu gil qablar, daş, sümük, metaldan bəzək əşyaları və s. tapılıb. Kolagirən ərazisinə ilk ermənilər (23 təsərrüfatda 151 nəfər) 1830-cu ildə Türkiyədən köçürülmüşdür. Bu barədə Ə.Ələkbərlinin tədqiqatlarında da bəhs olunur.

Qərbi Azərbaycanın tarixində mühüm rol oynayan abidələrdən biri də Sərdarabad qalasıdır ki, o barədə bu gün də geniş bəhs olunur. Tədqiqatçılara görə, Sərdarabad Sərdarabad mahalının Sərdarabad rayonu ərazisində türk-müsəlman qalasıdır. İrəvan sərdarı tərəfindən tikildiyi üçün onun şərəfinə Sərdarabad adlandırılıb. Türkiyə sərhəddində yerləşən qala İrəvan şəhərinin qapısı sayıldığından həmişə xarici hücumların əsas zərbəsinə öz üzərinə götürüb. XIX əsrdə rusların hücumu zamanı qala zədələnib. 1930-cu il sentyabrın 9-da Sovet hakimiyyəti dövründə mərkəzi Sərdarabad qalası olmaqla Sərdarabad rayonu yaradılıb, 03.01.1935-ci ildə isə adı dəyişdirilərək Hoktemberyan adlandırılıb.

İrəvanın tarixində xüsusi rol oynayan İrəvan qalası barədə də danışmaq istəyirik.

Qalanın tarixi barədə yazılanlara görə, İrəvan qalası 1504-cü ildə Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayılın tapşırığı ilə, vəziri Rəvanqulu xan tərəfindən Zəngiçayın sahilində, indiki İrəvan şəhərinin yerində inşa edilmişdir. Səfəvilər dövlətinin sərhəddərini xarici basqınlardan qorumaq üçün qala onu tikdirəninin adı ilə Rəvan qalası kimi tanınıb, sonralar "Rəvan" sözü dialektde "İrəvan" kimi işlədilib.

Tədqiqatçılara görə, qala Rəvanqulu xanın şərəfinə Rəvan, daha sonra isə İrəvan adlandırılıb. Qalada 8 məscid, 800 ev olub, burada isə yalnız azərbaycanlılar yaşayıb. Sonralar Osmanlı-Sə-

1583-cü ildə Çuxursəəd vilayətinin müvəqqəti olaraq Osmanlı imperiyası tərkibində olduğu zaman Fərhad Paşa tərəfindən strateji cəhətdən vacib yerdə, Zəngiçayın sahilində inşa etdirib. Bu qala eyni zamanda Fərhad Paşa qalası da adlanıb. İkinci bir qala Fərhad Paşa qalasının yaxınlığında yerləşib. İsgəndər Münşinin verdiyi məlumata görə bu qalanın əsası 1605-ci ildə Naxçıvan hakimi Molla Abdolbagi tərəfindən qoyulub. Üçüncü və əsas qalanın inşası isə Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayılın sifarişi ilə vəziri Rəvanqulu xan tərəfindən 1504-cü ildə başlamış və inşa işləri 1511-ci ildə tamamlanıb. Türk səyyah və tarixçisi Övliya Çələbi İrəvan qalasının inşası haqqında yazır: "Hicri 915-ci ildə (miladi 1510-1511) Şah İsmayıl Səfəvi öz vəziri Rəvanqulu xana Zəngiçay sahilində qala inşa etməyi tapşırırdı. Həmin qalanın inşası yeddi ildən sonra tamamlandı".

Fransız səyyahı Jan Şarden (XVII əsrin II yarısı) İrəvan qalasını müstəqil şəhərə bənzətməmişdi. Onun yazdığına görə qalada 800 ev var idi, qalanın əhalisi ancaq müsəlmanlardan ibarət idi. Ermənilər qalaya gündüzlər ticarət məqsədilə gəlir, gecələr isə onu tərk edirdilər.

11 aprel 1635-ci ildə növ-

muş və İrəvanın idarəçiliyi Əmirgünə xan Qacara verilməmişdi. Sonrakı iki əsrdə İrəvan bölgəsi (xanlıq) daha bir neçə dəfə Səfəvilərlə Osmanlılar arasında əldən-ələ keçmişdir.

İrəvan qalası uğrunda döyüşlərdə 1804-cü ildə İrəvan xanı Məhəmməd xan və mühasirədə olan qardaşlarına köməyə gəlmiş Naxçıvan xanı Kəlbəli xan general Pavel Sisianovunbaşçılıq etdiyi Rusiya ordusunu məğlub edərək geri çəkilməyə məcbur etdi. 1808-ci ildə Rusiya ordusu bu dəfə general-feldmarşal Qudoviçin başçılığı altında yenidən qalaya hücum etdi. İrəvan xanı Hüseynqulu xan və qardaşı Həsən xan yüksək sərkərdəlik məharəti, xalqı yadelli işğalçılara qarşı səfərbər etmək bacarığı və şəxsi şücaət nümayiş etdirmişlər. Rusiya ordusu bu dəfə də məğlub edildi, Qudoviç isə Qafqazdakı rus ordusunun komandanı vəzifəsindən buna görə azad edildi. Bu qələbələrə sonra qala əhalisi 20 ilə yaxın müddətdə müharibəsiz həyat sürmüşdü; yalnız Rusiya - Qacar müharibəsinin (1826-1828) gedişində İ. Paskeviçin komandanlığı altında rus qoşunu 1827-ci ilin oktyabrında uzaqməsafəli artilleriya silahlarından istifadə etməklə İrəvan qalasının müdafiəçilərinin

yaşaması başlanmışdır.

İrəvan qalasının işğal edilməsi şərəfinə 1827-ci il 8 noyabrda Sankt-Peterburqdakı Qış sarayının kilsəsində I Nikolayın iştirakı ilə dua mərasimi keçirilmişdi. İrəvan qalasını zəbt edən general İ. Paskeviçin titullarına isə "İrəvan qrafı" titulu da əlavə edilmişdir. 1853-cü ildə baş vermiş zəlzələ nəticəsində qala divarları ciddi zədələr almışlar. 1865-ci ildə isə qalanın ərazisi erməni Nerses Tahiryants gildiyası tərəfindən satın alınmışdır. 1880-ci illərdə Tahiryantlar qalanın şimal divarlarını dağıdaraq yerində konyak zavodu inşa etmişlər. 1930-cu illərdə isə qala divarları ermənilər tərəfindən tamamilə məhv edilmişdir.

Bu barədə İrəvan qalası barədə tədqiqatlar qeyd olunur.

Düşmən İrəvan qalasını yer üzündən silsə də, Urud və başqa qalalarımız yurd yerində qalmaqdadır. Heç şübhə yoxdur ki, Azərbaycan türkləri gəriyə öz vətənlərinə döndükdən sonra o qalalara, abidələrə daha yaxından sahibləne biləcəklər. Hələlik isə o abidələr ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılmaya məruz qalıblar.

*Bu qala bizim qala,
Həmişə bizim qala.
Tikmədim özüm qalam
Tikdim ki, izim qala...*
İradə SARIYEVA